

BOĞAZIÇI ÜNİVERSİTESİ DERGİSİ

Hümaniter Bilimler — Humanities

Vol. 3 - 1975

TRABZONDAKİ YENİ CUMA CAMİİ : NASIL VE NİÇİN BU ADI ALMIŞTIR?

Heath W. Lowry ^a

Trabzon tarihi üzerinde bu son senelerde çıkan en önemli iki çalışma, 1461 senesinde şehrin Osmanlıların fethinden sonra St. Eugenios kilisesinin Yeni Cuma Camiine çevrilmesine dair benzeri bilgiler verir.

Emile Janssens¹, 1969'da çıkan kitabında Fatih Sultan Mehmet'in şehrin fethinin ertesini günü St. Eugenios kilisesinde ilk cuma namazını kıldığını yazar. Kilise hemen sonra camle çevrilmiş ve Yeni Cuma Camii adını almıştır.²

1974 yılında **İslâm Ansiklopedisinde** Trabzon'a ait çıkan bir makalesinde, Şehabeddin Tekindağ,³ Fatih Sultan Mehmet'in şehri fethinden sonra ilk cuma namazını St.

^a Hümaniter Bilimler Şubesi, tarih okutmanı, Boğaziçi Üniversitesi.

Bu makalenin araştırma ve çalışmaları, İstanbul'daki **Başbakanlık Arşivinde**, Ankara'da **Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğünde**, İstanbul Üniversitesi ve Süleymaniye Kütüphanelerinde yürütülmüştü. Yukarıda adı geçen müesseselerin müdür ve memurlarına, göstermiş oldukları yardımlardan dolayı teşekkür ederim. Araştırmam, **American Research Institute In Turkey** kuruluşundan aldığım burs ile desteklenmiştir.

1 Emile Janssens : **Tréblzonde en Colchide**. Bruxelles, 1969. (Buradan itibaren : Janssens, **Tréblzonde**).

2 Janssens, **Tréblzonde** iki ayrı bölümde bu çevirilişinden bahseder, ancak bir birinden biraz farklı anlatıldığı için aşağıda bu iki bölümü de gösteriyorum :

s. 159 : "Ce n'est cependant pas dans l'église de la Chrysokephalos ainsi transformée que Mehmet rendit à Allah sa première oraison d'actions de grâces. Il choisit pour cela la Sanctuaire du patron de la cité, Saint Eugène, qui prit des ce moment le nom qu'il a gardé jusqu'à présent de Yeni Cuma Camii (La Nouvelle Mosquée du Vendredi)."

s. 222 : "Consacrée au protecteur de la ville et de l'Empire, l'église Saint-Eugène fut aussi convertie en mosquée au lendemain de la conquête et prit le nom de Yeni Cuma Camii ou 'Mosquée du Nouveau Vendredi'."

Janssens bu bilgilerin kaynağını belirtmemle beraber Yeni Cuma Camii adını "La Nouvelle Mosquée du Vendredi" (Cuma Yeni Camii) ve "Mosquée du Nouveau Vendredi (Yeni Cuma'n Camii) olarak iki ayrı şekilde tercüme ediyor. Bu, yazarın, 'yeni' sıfatının 'Cuma' ismini mi yoksa 'cami' ismini mi tamamladığı hakkında kararsız olduğunu gösterir. Bu kararsızlık, Türkçede kullanılan (Yeni Cuma Camii) şeklindeki muğlaklıktan doğar. Herde de belirteceğim gibi, bu muğlaklık ismin tarihf gelişmesinden meydana geliyor.

3 Şehabettin Tekindağ : "Trabzon." **İslâm Ansiklopedisi**, 125. cüz (1974), s. 455-477. (Buradan itibaren : Tekindağ, **Trabzon**).

Eugenios kilisesinde kıldığına dair bilgi verir. Bu olaydan sonra kilise Yeni Cuma Camii adını almıştır.⁴

Daha önceleri basılan Anabolu (1969), Ballance (1960),⁶ Miller (1926),⁷ ve Lynch (1901),⁸ gibi eserler de benzeri bilgiler verir. Bu çalışmalarda hikâyenin anlatılışında

4 Tekindağ, Trabzon, da bu olayı iki ayrı bölümde farklı olarak aşağıdaki gibi anlatır :

s. 462 : "Kritovulos'a göre, Fâtih, Trabzon'da hisar ve sarayı gezdikten sonra, ilk cuma namazını Saint-Eugenius kilisesinde kıldı. Sonra burası Yeni-Cuma adıyla câmiye çevrildi."

Yukarıda alınan bilginin kaynağı ise, "Tarihi Sultan Mehmed Han Sani" başlığı altında çıkan ve **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**'na ilâve olarak basılan, Karolidi'nin Kritovulos Tarihinin Türkçe tercümesi idi. Kritovulos'un adı geçen (İstanbul, 1328) tercümesinde yine adı geçen bölümlerin (s. 153-6) dikkatle okunup incelenmesine rağmen yukarıda verilen bilgiler bulunmamıştır.

s. 472 : "Yeni Cuma Câmii, şarkta, Aşağı-hisar'ın karşısında ve Boztepe'nin cenübündeki düzlükte bulunup, imparator Aleksios'un St. Eugenios'a ithafen yaptırdığı bir kilise (Hagios Evgenios) idi. Fâtih, Trabzon'u fethettikten sonra ilk cuma namazını burada kılmış olduğundan Yeni Cuma Câmii adını aldı (bk. Mehmed Aşık, var. 29b; Minas, s. 51; Ömer Akbulut ayn. esr., s. 19.); yanında yapılan mahalle de Yeni Cuma Mahallesi olarak isimlendirildi."

Tekindağ yukarıdaki bilgiler için şu kaynakları veriyor :

1) Mehmet Aşık, **Menazır Ut-avâlim**. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY No. 916 (Yazma) Varak 29b. Yukarıda adı geçen yazma nüshanın kullanılmama rağmen Süleymaniye Kütüphanesinde aynı eserin iki ayrı nüshasını kullandım :

a) Halet Efendi Kütüp. No. 616 müellifin kendi nüshasıdır. (Buradan itibaren : Aşık, **Halet Ef. Kt. No. 616**).

b) Esad Efendi Kütüp. No. 2421 (bu nüsha 1006/1599 olarak tarihlendirilmiştir). (Buradan itibaren : Aşık, **Esad Ef. Kt. No. 2421**).

Her iki eserde de yukarıda adı geçen bilgiler verilmemiştir.

2) P. Minas Bijişkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası**. (Tercüme eden : Hrand Aandreasyan) İstanbul, 1969. (Buradan itibaren : Bijişkyan, **Karadeniz**). 1817-19 seneleri arasında Trabzonu ziyaret eden Bijişkyan aşağıdaki bilgileri verir :

s. 51 : "S. Evgenios kilisesi, Aşağıkale'nin karşısında doğuda ve Boztepe'nin batı ucundadır. İmparator Aleksios'un martir Evgenios'a ithafen yaptırdığı söylenen bu kilise..... Fatih Sultan Mehmed, şehri feth ettikten sonra ilk cuma namazını burada kılmış olduğundan kiliseye Yeni Cumağa Camii, mahalleye de Yenicumağa Mahallesi adları verilmiştir."

3) Ömer Akbulut, **Trabzon Kitabeleri**. İstanbul, 1954. Akbulut kitabında St. Eugenios kilisesinin çevriilişinden bahsetmiyor.

Tekindağ'ın ileriye sürdüğü fikirlerin 19. asır seyyahı P. Minas Bijişkyan'ın verdiği bilgilere dayandığı anlaşılıyor.

5 Mükerrrem Anabolu : **Trabzon'daki Bizans Çağı Yapıları**. İstanbul, 1969. Bu eserin 8ci sayfasında Anabolu şöyle diyor : "AZİZ EUGENIOS KİLİSESİ : Fatih Sultan Mehmed fetihten sonra ilk olarak doğu uçurumuna yakın bir yerde bulunan bu kilisede namaz kılmıştır. **Bundan ötürü** burası camie çevrildikten sonra 'Yeni Cuma Camii' adını almıştır."

6 Selina Ballance : "The Byzantine Churches of Trebizond." **Anatolian Studies**, Vol. X (1960). S. 156 da St. Eugeniosdan bahsederken Ballance şöyle diyor : "When Mehmet II finally took Trebizond in 1461 he first said his prayers in this church, which is therefore known as Yeni Cuma Camii."

7 William Müller : **Trebizond, The Last Greek Empire**. London, 1926. Bu eserin 124 ci sayfasında Miller şöyle diyor : "In the church of St. Eugenios he (Fatih Mehmet II) said his first prayer -- hence its Turkish name, Jeni-djouma."

8 H.F.D. Lynch : **Armenia, Travels and Studies**. London, 1901. Vol. I. (Buradan itibaren : Lynch, **Armenia**). 31. ci sayfa Lynch diyor ki : "Nor should a traveller omit a visit to the church of St. Eugenios... the church having been converted to the service of Islam by the Ottoman conqueror. It was here that Mohammed II. is said to have worshipped on the first Friday after the capture of the city by his troops. The event is commemorated by the name of New Friday (Yeni Cuma), under which the mosque is known."

bazı ufak farklar olmasına rağmen Janssens ve Tekindağ gibi bu yazarların da aşağıdaki noktalarda birleştikleri anlaşılıyor :

- 1) Fatih Sultan Mehmet, Trabzon şehrinin fethinden sonra, ilk cuma namazını St. Eugenios kilisesinde kılmış;
- 2) Bu olay münasebetiyle kilise camie çevrilerek Yeni Cuma Camii adını almıştır;
- 3) Camiinin isimlendirilmesi (yani isimdeki «Cuma» kelimesinin manası), Fatih Sultan Mehmet'in cuma namazını orada kıldığı iddiasına dayanır.

Yeni Cuma camii'nin ismindeki 'Cuma'yı Fatih'in 'Cuma' namazları ile bağdaştıran ilmi tefsirlere ilâveten, aynı hikâye bugün Trabzon'da mahalli bir gelenek olarak biliniyor. Bu gelenek, kısa bir süre önce, Trabzon Turizm ve Tanıtma Bölge Müdürü, Bay Cevat Şentürk tarafından aşağıdaki şekilde kaydedilmiştir :

“After taking Trabzon in 1461, Fatih Sultan Mehmet (Mohammed II) transformed the church (St. Eugenios) into a mosque. It was in St. Eugenios that Mehmet said his First Friday prayer after taking the city, thus naming the church Yeni Cuma Camii (New Friday Mosque).”⁹

Bu yazıda yukarıdaki tefsirlerin menşelerini ve doğruluk derecelerini ortaya koyabilmek amacıyla, bunları 15. ve 16. asır Osmanlı arşiv malzemesi ve muasır seyyahların verdikleri malûmat ışığında inceleyeceğim.

Osmanlılarda, fethettikleri şehirlerdeki kiliseleri cami'e çevirme yaygın bir usuldür. Trabzon'a gelince, şehrin fethi dolayısıyla, şehir duvarlarının içinde bulunan ve o devirde şehrin en önemli kilisesi olan Panaghia Chrysokephalos kilisesinin camie çevrilisinin bu usule bir misal olduğunu hemen hemen kesinlikle söyleyebiliriz. (BAK : Harita, s. 112)

Bugün elimizde kalan Osmanlı Tahrir Defterlerine¹⁰ (vergileme gayesiyle hazırlanan Vilâyet sayımları) göre şehrin fethinden sonra altmış sene zarfında, Panaghia Chrysokephalos kilisesi, yeni ismi ile Cami-i Atik, hem şehrin merkez cami olmuş aynı zamanda en büyük müslüman mahallesine adını vermişti.¹¹ 16. asrın sonuna kadar Cami-i Atik

⁹ Cevat Şentürk : Trebizond. İstanbul, 1975. s. 20. (Buradan itibaren : Şentürk, Trebizond).

¹⁰ 15. ve 16. asırlardan, dört Tahrir Defteri elimizde bulunuyor. İlk üçü İstanbul'daki Başbakanlık Arşivindedir :

a) **Maliyeden Müdevver Defter No. 828**, 892/1486 senesinden. (Buradan itibaren : **M.M. No. 828**).

b) **Tapu-Tahrir Defteri No. 387**, tarihsiz. Tahminen 1523 sıralarında. (Buradan itibaren : **T.T. No. 387**).

c) **Tapu-Tahrir Defteri Defteri No. 288**, 961/1553 senesinden. (Buradan itibaren : **T.T. No. 288**).

Trabzona dair bilgi veren dördüncü ve son Tahrir Defteri Ankara'daki Tapu ve Kadastro Ürün Müdürlüğü Arşivindedir :

d) **Kuyudu Kadimî Fihristi No. 29**, 991/1583 senesinden. (Buradan itibaren : **T. ve Kad. No. 29**).

¹¹ Tahrir Defterlerinin birincisi (**M.M. No. 828**, s. 6-11) şehrin müslüman nüfusunu Mahalle olarak değil, Cemaat olarak gösterir. Bundan anlıyoruz ki ilk müslüman ahali, bu şehre sürgün olarak yerleştirilmişti. Bundan 25 sene sonra, halâ eski geldikleri yerlere göre belirtilir: Cemaat-i Niksar, Ladık, Amasya, Bafra, vs. İkinci Tahrir Defterinde (1523) ise ahalinin, şehrin asıl yerlileri arasına katıldıkları ve oturdukları mahallelere göre gösterildikleri anlaşılıyor. O devirde Trabzonun en büyük müslüman mahallesi Mahalle-i Cami-i Atik der Kale-i evsat idi (yani eski Panaghia Chrysokephalos kilisesinin bulunduğu mahalle). (**T.T. No. 387** s. 716).

adı ile tanınmasına rağmen bu camiın sonraları Orta Hisar Camii adı ile geçtiği görülüyor.¹² Bu gün ise Fatih Camii olarak bitiniyor.¹³ Tahrir Defterlerinin verdiği malûmatın dışında, elimizde, Trabzon asıllı Mehmet Âşık tarafından 16. asrın sonlarında yazılmış bir eserde daha geniş ve tahrir defterlerini doğrulayan malûmat da vardır :

“Ve bu Orta Hisarda kabl el-feth nasâra yedinde kenise olup; bad el-feth Sultan Mehmet Gazi (taba serâhu) içinde salavât-ı cuma eda etmiş bir cami-i atik ve azimi vardır.”¹⁴

Yukardaki Panaghia Chrysokephalos kilisesinin çevrilişine dair rivayetle daha evvel bahsettiğimiz St. Eugenios kilisesine ait rivayet arasında şüphe uyandırıcı bir benzerlik vardır. Maalesef, ne Tahrir Defterlerinde, ne de seyahatnamelerde Fatih Sultan Mehmet'in St. Eugenios kilisesinde de cuma namazını kıldığı fikrini destekleyen bir bilgi yoktur. Aksine, bu rivayete ilk defa 19. asırda Ermeni asıllı Pir Minas Bijışkyan adlı seyyahın seyahatnamesinde rastlıyoruz :

“St. Eugenios kilisesi, Aşağıkale'nin karşısında doğuda ve Boztepe'nin batı ucundadır. İmparator Aleksios'un martir Evgenios'a ithafen yaptırdığı söylenen bu kilise... Fatih Sultan Mehmet, şehri feth ettikten sonra ilk cuma namazını burada kılmış olduğundan kiliseye Yeni Cuma Camii, mahalleye de Yenicumağa Mahallesi adları verilmiştir.”¹⁵

Bu rivayetin, aslen Trabzonlu olan Bijışkyan'ın bildiği mahalli bir rivayet, ya da camiın bu acalıp ismi almasına izah için¹⁶ kendisinin veya başka birinin ileri sürdüğü “ex post facto” bir fikir olup olmadığını bilemiyoruz.

Öte yandan, bu camiın ismini Yeni Cuma Camii olduğunu ilk tasrih eden de Bijışkyan dır. Ondan önce yazarlar, bilhassa 16. asırda Trabzon asıllı Mehmet Âşık ve 1640 sıralarında şehri gezen seyyah Evliya Çelebi, Yeni Cuma Camii adında bir camiden bahis etmiyorlardı. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiden, eski St. Eugenios kilisesinin Yeni Cuma Camii değil YENİ CAMİİ adıyla tanındığını görürüz.¹⁷ Bu iki eserin verdiği bilgiler elimizdeki meselenin aydınlanması için çok mühim olduğundan bunlardan bazı kısımları aşağıda veriyorum :

12 Bijışkyan, *Karadeniz* : s. 46; Lynch, *Armenia* : s. 23.

13 *Trabzon II Yılığ*/1967. Ankara, 1967, s. 123. Bugün Fatih Camii'nin bulunduğu bölgeye Orta Hisar Mahallesi denmektedir.

14 Âşık, *Halet Ef. Kt. No. 616. C. II*, Varak 28b ve Âşık, *Esad Ef. Kt. No. 2421, V313b*.

15 Bijışkyan, *Karadeniz* : s. 51.

16 Osmanlı camiileri umumiyetle adlarını banilerinin adlarından veya buldukları mahallenin isimlerinden almışlardı. Seyrek olarak da, inşa edildikleri mahallelerde önde gelen ticarete ve işe dayanarak isimlendirilirdi. Kiliseden çevrilmiş camilere gelince adlarını ya yukardaki şartlara göre aldılar ya da Trabzon'daki Saint Sophia/Aya Sofya Camii gibi asıl isimleri Türkçeleştirirdi. Binaaleyh, Yeni Cuma Camii, yukardaki örneklerin hiç birine uymaz gibi görüldüğünden, adını nasıl ve nereden aldığı ayrıca açıklanmağa muhtaçtır.

17 Bu çalışmada, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinin 5939 No.lu Evliya Çelebi *Seyahatnamesi* nüshasını (Buradan itibaren : Evliya, *İ.Ü. Kt. No. 5939*) kullandım; Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, İstanbul, 1314. C. II, s. 80-94 baskısında Evliya Çelebi'nin Trabzon'a ait bölümünde şehrin gayri müslimlerine dair verdiği bazı bilgiler yoktur (sansür nedeniyle). Bu bölüme ait yegâne tercüme : Joseph von Hammer-Purgstall, *Narratives Of Travel In Europe, Asia, and Africa, In The Seventeenth Century By Evliya Efendi*. London, 1834-36. C. II., s. 41-50, bir çok tercüme hatalarıyla doludur.

MEHMET AŞIK¹⁸

V27 b : “Ve Orta Hisar dedikleri suru bir tulani surdur ve dört kapısı vardır. Evvel bu surun hayat-ı şarkisinden kule ile maruf kal'anın Orta Hisara meftuh olan kapısı kurbundadır ki buna Bab-i Yeni Cuma derler.”

MEHMET AŞIK

V29 b : “Ve Trabzonun canibi şarkisinde olan iki camiden evvel cami-i Mahalle-i Yeni Cumadır ki bu cami ile hayat-ı suru şarki Trabzon beyn-ı süls mildir ve bu cami bir mekan-ı mürtefededir ve bu cami ebniye-i kâfiriyyeden bir kenise-i azime idi. Feth-i Trabzondan sonra bazi eyyamda bu kenise yedd-i nasâradan ahz olunup salavat-ı cuma ikamet olunmak için bir minber ve mahfel-i müezzin olundu ve bu cami bir tulani ve vasi binadır.”

V29 b : “Gâvur hamami dir ki mahalle-i Yeni Cuma ile mahalle-i Gâvur Meydan beynindedir.”

Yukarıda verilen izahlardan 16. asrın sonu ve 17. asrın ilk yarısında Trabzon şehrine ait bazı ipuçları elde edebiliriz :

- 1) Trabzon'un Orta Hisar kalesinde, doğu duvarından açılan ve YENİ CUMA KAPISI namıyla bilinen bir kapı vardır.
- 2) Şehrin 1/3 mil doğusunda yüksek ve havadar bir yerde, eskiden kilise olup sonradan camie çevrilmiş YENİ CAMİ namıyla bilinen bir cami vardır.
- 3) Yeni Cuma ve Gâvur Meydanı mahalleleri arasında gayri müslimlere ait bir hamam vardır.²²

EVLİYA ÇELEBİ¹⁹

V257 b - 258 a : “Ve Orta Hisar bir tulani suru metin ve müstahkemdir. İptida bu kal'anın şark tarafı duvarında kule demekle maruf kal'anın Orta Hisara meftuh olan kapısı kurbında Yeni Cuma kapısı derler.”²⁰

EVLİYA ÇELEBİ

V258 b : “Ve Yeni Cami matakaddem kenise imiş. Badehu mahalle-i müslimin içindedir küffar memnudur deyu emri padişahile desti küffardan ahz edip (böyle! olunup?) caml olmuştur. Zemini bir mürtefi yerde vaki olmağıla bir havadar cami bir (böyle! pür) envardır.”²¹

V259 a : “Ve kâfir hamami mahalle-i Yeni Cuma ile Gâvur meydanı mabeyninde bir hamami hoş-i havadar.”

¹⁸ Bu bölümlerin alındıkları nüshalar : Aşık, *Halet Ef. Kt. No. 616*, C. II., V27b-29b, ve karşılaştırmak için kullanılan nüsha : Aşık, *Esad Ef. Kt. No. 2421*, V313a-314a.

¹⁹ Evliya, *L.Ü. Kt. No. 5939*, V257b-259a.

²⁰ Her iki eserdeki bu ve diğer bazı bölümlerin yakın benzerliği, Evliya Çelebi'nin Trabzon hakkındaki bilgilerinin menşeinin Mehmet Aşık'ın eseri olduğuna işaret eder. Bu yakın benzerlik, bu sene sonunda Ankara'da 8. Türk Tarih Kurumu Kongresine sunacağım tebliğin konusunu teşkil edecektir.

²¹ J. von Hammer-Purgstall, *Narratives Of Travels...* C. II, s. 46 eserinde bu bölümü şu şekilde çevirmiştir :

“The new mosque was formerly a church, and stands in a lofty situation.”

Yukarıda bahsedilen caminin, eski St. Eugenios kilisesi olduğuna şüphe yoktur. Hem şehrin 1/3 mil doğusunda bulunması, hem de yüksek ve havadar bir yer olarak tarif edilmesi, bunun doğrudan doğruya St. Eugenios olduğunu gösterir. (BAK : Harita, s. 112) Bu kaynaklardan faydalanarak ulaştığımız kati netice camie çevrilen St. Eugenios kilisesinin 16. asır sonları ve 17. asır başlarında YENİ CAMİ olarak bilindiğidir.

Bu izahatı destekliyecek başka ipuçları ise elimizdeki 16. asır Tahrir Defterlerinde mevcuttur. 1523, 1553 tarihli bu Defterlerde mahalleler ayrı ayrı gösterilmiş, her aile reisi oturduğu mahalleye göre yazılmıştır; hiç birinde ne Yeni Cuma Camii'nin, hatta ne Yeni Cuma Camii Mahallesinin adları geçmektedir. Buna karşılık, **Mahalle-i Camii Cedid der birun-i şehir'in** (şehir dışındaki Yeni Cami Mahallesi) bahsi geçmektedir.²³ 1523 de nisbeten küçük bir mahalle iken (19 vergi veren hane ve üç vergi vermeyen dindar kişili hane) 1583 de bu mahalle, 49 haneyi içine alarak büyümüştür.

Evliya Çelebinin Yeni Cami ile Tahrir Defterlerinin bahsettiği Cami-i Cedid'in aynı cami olmasını ispat eden unsur sadece aynı ismi taşımaları değil, 16. asırda şehirdeki diğer bütün camilerin ayrıca Tahrir Defterlerinde gösterilmiş olmasıdır.

Elde edilen bu yeni bilgilere dayanarak, daha evvelce belirttiğimiz üç noktayı tekrar inceleyeceğiz. Birincisi, Fatih Sultan Mehmed'in, şehri fetihten sonra Cuma namazlarını St. Eugenios kilisesinde kıldığı rivayetidir. Önceden de gördüğümüz gibi, bu rivayet 19. asır seyyahı Bijişkyan'ın kitabında göze çarpar, ve fetih sıralarındaki olayları ele alan daha önceki kaynaklarda görülmez, (buna karşı, Mehmet Âşık Panaghia Chrysokephalos adındaki diğer bir kiliseden bahsederken, benzeri bilgi verir)²⁵ bu nedenle nazarı itibara alınmamalıdır.

İkinci nokta birincisine dayanmaktadır, çünkü eğer Fatih Sultan Mehmet St. Eugenios kilisesinde namaz kılmamışsa, kilisenin fetih sıralarında camie çevrildiğini düşünmemize sebep kalmaz. Aksine, St. Eugenios kilisesinin uzunca bir süre kilise olarak kullanıldığı fikrini destekliyen bir kaç kuvvetli delil verilebilir :

- 1) Panaghia Chrysokephalos'un Cami-i Atik (Eski Cami), St. Eugenios'un Cami-i Cedid (Yeni Cami) olarak tanımlanması, ikisinin arasındaki farkı ortaya koyar. Her ikisi fetih sırasında eski kiliseler olduğu için bu fark o zamanlardaki durumlarından gelmemektedir.
- 2) Panaghia Chrysokephalosunun fetih sıralarında çevrildiğini biliyoruz. Buna rağmen Evliya Çelebi²⁶ ve Mehmet Âşık'ın²⁷ belirttiklerine göre, St. Eugenios fetihten sonra bilinmeyen bir zamanda çevrilmiş. Bilhassa Evliya şunları söylemiştir : "Ve Yeni Cami matakaddem kenise imiş. Bادهu mahalle-i müslimin için dedir küffar memnudur deyu emri padişahile desti küffardan ahz edip (böyle; olunup?) cami olmuştur."²⁸

²² Bu yazıda bahsettiğim bu ve diğer yerler için bak Harita, s. 112

²³ Bak : T.T. No. 387 (1523) s. 716; T.T. No. 288 (1553) s. 14; ve T. ve Kad. No. 29 (1583) V11a-b.

²⁴ Bijişkyan, Karadentz : s. 51.

²⁵ Âşık, *Halet Ef. Kt. No. 616*, C. II, V28a; Âşık, *Esad Ef. Kt. No. 2421*, V313a.

²⁶ Evliya, *İ. Ü. Kt. No. 5939*, V258a.

²⁷ Âşık, *Halet Ef. Kt. No. 616*, C. II, V29b; Âşık, *Esad Ef. Kt. No. 2421*, V314a.

²⁸ Evliya, *İ. Ü. Kt. No. 5939*, V258b.

- 3) Nihayet, 1486 da ilk Tahrir Defterlerinin verdiği bilgilere göre, 7 bive (dul kadın) ve üç mücerred (bekâr) ile beraber, 48 haneli **Aya Ayoş** (St. Eugenios) adlı bir Hıristiyan mahallesi vardır :²⁹ 1523 e gelene kadar, bu mahalle Tahrir Defterlerinden silinip yerini mezkûr **Cami-i Cedid** (müslim mahallesi) almıştır.

1486 ve 1523 tarihleri arasında bir küme müslüman ailesinin St. Eugenios kilisesi civarında yerleştiğini bir derece kesinlikle söyleyebiliriz. Müslüman ahalinin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için, Hıristiyan ahalî şehrin bir başka bölümüne yerleştirilmiş ve kilise de camie çevrilmiş.³⁰ Bu mahallenin çevrilmiş kilise/cami'i'ni, Orta Hırsardaki (Cami-i Atik/Eski Cami) çevrilmiş kilise/cami'den ayırdetmek için Cami-i Cedid (Yeni Cami) adı verilmiştir.³¹

Fatih Sultan Mehmet'in St. Eugenios kilisesinde Cuma namazlarını kıldığı ve bunun neticesi kilisenin hemen camie çevrilmesi ihtimali, fikrini reddettikten sonra, aldığı isimle ilgili üçüncü noktada, aslen isminin Yeni Cuma Camii olmayıp Yeni Cami (Cami-i Cedid) olduğu şeklinde cevaplandırılır.

St. Eugenios kilisesinin çevrilmesine dair yapılan geleneksel rivayetler aşağıdaki sebeplerle reddedilmiştir : a) Fatih Sultan Mehmet ilk Cuma namazlarını (veya bildiğimiz kadar hiç birini) orada kılmamıştır; b) fetih sıralarında camie çevrilmemişti; c) ve de 15. asır sonlarında veya 16. asır başlarında çevrildiği zaman Yeni Cami adı verilmişti. Fakat biz, 16. asır sonlarında Yeni Cami adının yerini 'halk ağzında' (resmî evraklarda değil) Yeni Cuma Camii adının aldığı hakikatı ile karşı karşıyayız.³²

Bu isim değişikliği sebebini daha iyi belirtmek için aşağıdaki zincirleme olayları sıralıyorum :

- 1) Bir yandan müslüman ahalinin nüfusu şehrin duvarları dışında doğusuna doğru genişlerken, Yeni Cuma kapısı (Orta Hırsardan açılan) ve doğuya doğru üçde bir mil uzaklığındaki Yeni Cami arasındaki bölgeyi içine alıyor.

²⁹ M. M. No. 828, s. 20. Aya Ayoş ve St. Eugenios'un aynı olduğunun ispatı, Birmingham Üniversitesinden Bizans Çağında Trabzon üzerinde ileri gelen ilim adamlarından Prof. Anthony Bryer ile yapılan yazışma sonucu teyit edilmiştir.

³⁰ Bu yeni müslüman ahalinin yerleşme nedeni bilinmemektedir. Tahmin edilebileceği gibi şehrin müslüman ahalisinin nüfusunun hızlı bir nüfus artışından değildir. Aksine şehrin müslüman nüfusunun 1486 (M.M. No. 828, s. 6-11e göre 258 müslüman hanesi) ilâ 1523 (T.T. No. 387, s. 716e göre 201 müslüman hanesi; esasen 179 hane ve 22 vergi dışı kalan muhtemelen aileleri olanlar)ın toplamı; Ronald Jennings'in : "Urban Population In Anatolia In the Sixteenth Century : A Study Of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzërum." *Int. J. Middle East Studies.* 7 (1976), s. 43 makalesinde yazdığı gibi 220 hane olmayıp 201 hanedir) arasında %22.1 düştüğünü gösterir. Nüfustaki bu azalışa rağmen, 1486 da ekseriyetle şehir duvarları içinde yaşayan müslüman halkı 1523 de doğu ve batı varoşlarına doğru genişlemeye başlamıştı. Bu yayılmanın Yavuz Sultan Selim'in bu iki sayım arasındaki zamanda Trabzon şehrinde şehzade olarak bulunduğu (1491-1511) nedeninden doğduğu imkân dahilindedir. Eğer şehzadenin maiyeti kalabalık idiyse bu durum müslüman ahalinin şehir duvarları dışına çıkıp yayılmasına sebep olabilir. 1511 de şehzade ve maiyetinin oradan ayrılışı, müslüman nüfusun tekrar eski sınırların dahiline dönmekle beraber, azaldığını gösteriyor. Bu izahat hem yeni bir müslüman mahallesinin kuruluşunun sebebini, hem de neden 1523 Tahrir Defterinde bir nüfus artışı olmadığını gösterir.

³¹ Aynı zamanda bu cami'in 'yeni' sıfatının 1505 de şehrin batı varoşunda yapılan Hatuniye Camii/ İmaret Camiinden ayırd edilebilmek nedeniyle kullanılmış olabilir. Eğer bu fikir kabul edilirse St. Eugenios'un çevrilmesi 1505 den sonraya rastlar.

³² Aşık, *Halet Ef. Kt. No. 616 C. II, V28a.*

- 2) Mehmet Âşığa göre, 16. asır sonlarında bu bölgeye, oranın ahalisince **Yeni Cuma Mahallesi**³³ denilirdi. Mamafih 1583'e kadar Tahrir Defterlerindeki resmi ismi **Mahalle-i Cami-i Cedid der Birun-i şehir** (yani, şehrin dışında Yeni Cuma Mahallesi)³⁴ idi.
- 3) Oranın ahalisince bilinen Yeni Cuma Mahallesi adı, zamanla resmen kabul edilmişti. Buna karşılık, mahallenin Camii Yeni Cuma Camii yani, Yeni Cuma Mahallesi Camii ismini almıştır.³⁵
- 4) Cami bu ismi aldıktan sonra, Fatih Sultan Mehmet'in bir kilisede cuma namazlarını kıldığına dair çıkan mahalli rivayetlere göre (daha evvelce gördüğümüz gibi Panaghia Chrysokephalos'ta), Yeni Cuma Camii adındaki 'Cuma' kelimesi de buna bağlanmıştır. Bu karışıklığın sebebi ise, belki de sonraki nesillerin, mahallenin ismini camiden değil, caminin adını bulunduğu mahallenin isminden aldığını unuttuklarıdır.³⁶

Bu izahat St. Eugenios kilisesinin nasıl önceleri **Yeni Cami** ve sonraları **Yeni Cuma Camii** adını aldığını gösterirken, ortaya Yeni Cuma Mahallesi ve Yeni Cuma Kapısı isimlerinin nereden meydana geldiği sorunu çıkıyor.

Bu sorunun geniş izahı yapılan bu çalışmanın mevzuu dışı olmasına rağmen, bu isimlerin menşeiini gösterir bir izahat mümkündür. Yeni Cuma Mahallesi'ne dair şu fazlazeyi veriyorum. Henüz fethedilmiş bir şehirde isimlere "yeni" sıfatını takma olayı-hayret verici olmamalıdır. Hakikaten 1946-7 de yapılan Türkçe yeradları çalışmasında bu sıfatla başlayan 598 köy ve mahalle isimleri görülür.³⁷ Cuma (veya haftanın diğer günleri) ismine gelince, Türkçe yer isimlerinde sık sık geçmesi, umumiyetle kurulan mahalli pazarlarla ve bunların kuruldukları günlerle ilgilidir.³⁸ Binaenaleyh, 15. asrın sonlarında ve 16. asrın başlarında Trabzon'da güney duvarları dışında böyle bir Cuma Pazarının kurulmuş olması mümkündür. Bu yeni Cuma Pazarı halk ağızında kurulduğu yere ismini vererek, Yeni Cuma Mahallesi denilmiştir. Bundan başka şehir duvarlarından bu bölgeye açılan kapiya da Yeni Cuma Kapısı denilmiştir.

Sonuç olarak, Bijişkyan (1819), Lynch (1901), Miller (1926), Ballance (1960), Anabolu (1969), Janssens (1969), Tekindağ (1974), ve Şentürk (1975)³⁹'ün yazılarında St. Eugenios

33 *Âşık, Halet Ef. Kt. No. 616. C. II, V28a.*

34 *T. ve Kad. No. 29. s. 11.*

35 Evvelce de belirttiğimiz gibi benzeri bir isim değişikliği, bulunduğu mahallenin ismini taşıyan Cami-i Âtik misalinde de görülmüştü. Sonraları mahallenin ismi Orta Hisar olarak değişmiş ve Camiine de Orta Hisar Camii denilmiştir.

36 İnsanların 'kısa ömürlü' hafızaları ile ilgili olarak Abdülhamit'in 1887 senelerinde Trabzon'da yaptırdığı bir Cephaneliği, misal olarak verebiliriz. Bu Cephanelik asrın döneminde, infitak ederek geriye enteresan, yuvarlak bir harabe bıraktı. Bugün Trabzon'da bu harabe ya Justinien, ya Komneni İmparatorlarından, ya da Fatih Sultan Mehmet'in yaptığı olarak tanınıyor. (*Trabzon II Yılığ/1967*, Ankara, 1967, s. 124 ve Şentürk, *Trebizond.* s. 38).

37 *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu.* (T.C. İç İşleri Bakanlığı Yayınlarından : Seri II, Sayı 2) Ankara, C. I (1947), C. II, s. 1132-1142. (Buradan itibaren : *T. M. Y. Kılavuzu*).

38 *T. M. Y. Kılavuzu*, C. I, s. 215-6 Cuma adı taşıyan 15 yer adları veriyor. Bu yazı bilhassa bu bölüm üzerinde yaptığı faydalı tenkitleri için Prof. Andreas Tietze'ye büyük bir teşekkür borçluyum.

39 Bijişkyan'ta yazısından alan Tekindağ hariç, bu eserlerin arasındaki münasebet derecesini tayin etmek çok güçtür. Düşünceme göre, hepsinde, bugün halâ Trabzon'da inanılan kilisenin çevrililişine dair geleneksel rivayetin ana kaynak olduğu gözüküyor.

kilisesinin çevrilişine dair bahis edilen geleneksel rivayetleri kabul etmiyorum. Gördüğümüz gibi bu açıklama Yeni Cuma Camii'ndeki 'Cuma' kelimesi ile Fatih Sultan Mehmet II, şehri 1461 de fethettikten sonra St. Eugenios kilisesinde ilk 'Cuma' namazını kılarak Yeni Cuma Camiine çevirme olayını anlatan, aslı olmiyan bu rivayet arasındaki 'sebepli münasebete' dayanıyor. Bu yazı boyunca böyle bir 'sebepli münasebetin' var olmadığını gösterdim. Bu geleneksel rivayetin yerini alacak, Osmanlı Devrinde St. Eugenios kilisesiyle ilgili aşağıdaki cetveli tarih sırasına göre veriyorum :

- 1461 : Fatih Sultan Mehmet'in şehri fetih olayı, 1486 ya kadar Hıristiyan Mahalle-i Aya Ayos da (yani St. Eugenios Mahallesi) Hıristiyanların ibadet merkezi olarak kullanılan St. Eugenios kilisesine tesir etmemişti.
- 1486-1523 : Bu sıralarda, orada yerleşen müslüman ahalisinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek üzere, Hıristiyanlar o mahalleden uzaklaştırılmış ve kilise camie çevrilerek Cami-i Cedid (Yeni Cami) ismi verilmişti.
- 1523-1583 : Bu süre boyunca 16. asırdan mevcut Tahrir Defterlerine göre resmi ismi Cami-i Cedid ve bulunduğu mahallenin resmi ismi ise Mahalle-i Cami-i Cedid idi.
- 1590 : Trabzon asıllı Mehmet Âşık (doğum : 1550) 16. asır sonlarına doğru yazılarında Cami'in bulunduğu mahalleden, Mahalle-i Yeni Cuma olarak bahsediyordu. Bu, resmi adı Mahalle-i Cemi-i Cedid olmasına rağmen, halkın ağızında Yeni Cuma Mahallesi olarak tanındığını gösterir.
- 1640 : Evliya Çelebi camiiden Yeni Cami olarak bahsederken, bulunduğu yeri de Mahalle-i Yeni Cuma olarak tanımlıyordu.
- 1600-1800 : Halk ağızında bu yer için kullanılan Yeni Cuma Mahallesi 17. veya 18. asırlar arasında, resmi olarak kabul edilmişti. Bunun akabinde Mahalleye hizmet eden camii Yeni Cuma Camii olarak tanınmıştı.
- 1817-1819 : Trabzon asıllı Bijişkyan, cami ve bulunduğu yeri, Yeni Cuma Camii ve Yeni Cuma Mahallesi olarak bildiğini açıkça gösteriyordu.
- 1976 : Bugün eski St. Eugenios kilisesi Yeni Cuma Camii ve bulunduğu yer ise Yeni Cuma Mahallesi olarak biliniyor.

Bu yazının başlığında ortaya atılan sorun, cami'in bulunduğu mahallenin yani Yeni Cuma Mahallesi'nin ismini almasıyla, cevaplandırılır. Binaenaleyh, Yeni Cuma Camii, YENİ CUMA (MAHALLESİ) CAMİİ anlamına gelir.⁴⁰

⁴⁰ Janssens'in verdiği ikinci tercüme şekli, «Mosquée du Nouveau Vendredi» (Yeni Cuma'nın Camii) (Bak : Not 2.) ile aynı anlama gelmeyip, ancak du yerine de kullanmış olsaydı, anlamda uyum olacaktı.

T R A B Z O N †
(The Walled City and the Suburbs In
The 15th and 16th Centuries)

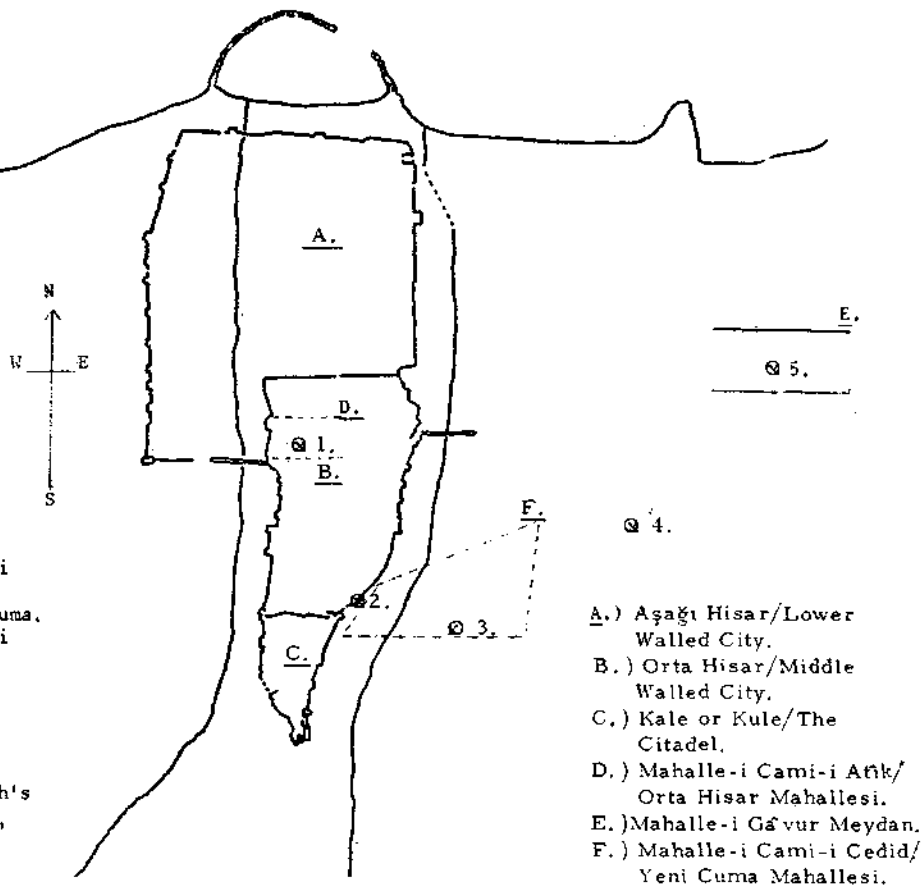
Scale: 500 Yards = 5cm.
or: 1:12,600

0 100 200 300 400 500
YARDS

EXPLANATION:

- 1.) Panaghia Chrysokephalos/Cami-i Atik/ Orta Hisar Cami.
- 2.) Yeni Cuma Kapısı/Bab-i Yeni Cuma.
- 3.) St. Eugenios/Cami-i Cedid/Yeni Cami/Yeni Cuma Cami.
- 4.) Gāvur Hamamı/Kâfir Hamamı.
- 5.) Gāvur Meydanı.

†
(This Map is adapted from Lynch's
1898 plan of the city. See: Lynch,
Armenia, Vol. II, p. 40)

- A.) Aşağı Hisar/Lower Walled City.
- B.) Orta Hisar/Middle Walled City.
- C.) Kale or Kule/The Citadel.
- D.) Mahalle-i Cami-i Atik/ Orta Hisar Mahallesi.
- E.) Mahalle-i Gāvur Meydan.
- F.) Mahalle-i Cami-i Cedid/ Yeni Cuma Mahallesi.